

ИСТОРИЯ, ПАМЕТ, НАРОД: ИСТОРИОГРАФИТЕ НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И ЙОВАН РАИЧ

Богуслав Желински
Познански университет „Адам Мицкевич“

HISTORY, MEMORY, PEOPLE: THE HISTORIOGRAPHIC WRITINGS OF PAISII HILENDARSKI AND JOVAN RAICH

Boguslaw Zieliński
Adam Mickiewicz University of Poznań

*„Искаш ли да видиш като на театър
играта на тоя свят [...] чети историята“¹*

Паисий

The historiographical works of Paisius of Hilendar История словеноболгарская (1844) and Jovan Rajic Историја разних народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов (1794 – 1795) constitute fundamental monuments of the national history, culture and literature of Bulgarians and Serbians. They are also a very important element of supranational cultural heritage of Slavia Orthodoxa and the Balkan Peninsula culture.

Both works were created in the same period however their publication took place at different times. Both Paisius's and Rajic's works are ahead of their times; they combine the Medieval tradition with the new era and they serve as a kind of a “guidebook to patriotism”. The similarities and differences between Paisius's and Rajic's works relate to their character, the scope of ethnogenetic reflection, philosophical tradition, civic, spiritual and didactic program as well as style. Both Paisius and Rajic profoundly influenced their contemporaries as well as further generations in building a sense of national identity and perception of their own strengths and abilities, creating the foundation for the future development of independent existence.

The message of the works of the two authors stems from the common Christian ethics and philosophical standing, but the manner in which Paisij and Rajic put emphasis is different. Paisij's unique narration places his work in the

¹ Paisij Chilandarski. *Słowianobułgarska historia*. Przełożył oraz wstępem i przypisaniami opatrzył F. Korwin-Szymanowski. Warszawa, 1981, s. 13.

tenor of common contemplative reflection with an overweening political and emotional character. At the same time, a special subject of Paisij's reflections is a human being, defined in the spirit of rationalism of Locke and Hume and the Christian ethics according to the approach of "a human being feeling with their heart". On the other hand, the erudite work by Rajic is something of a historic and philosophical treatise and its organic view on society and state is very close to the views of Hobbes, since as a rationalist he believed in the mind and searched for the truth and implementation of "a state of harmony".

Key words: National revival, Paisius of Hilendar Jovan Rajić, reception of ideas of the Enlightenment and rationalism in Bulgaria and in Serbia

Увод

Историографските творби на Паисий Хилендарски и Йован Раич – „История словеноболгарская“ (1844) и „Историја разних народов, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов“ (1794 – 1795) – са фундаментални книжовни паметници за националната историја, култура и литература на българите и сърбите, но са също така и важни примери на транснационалното културно пространство на Slavia Orthodoxa и Балканският полуостров. От само себе си личностните характеристики на двамата автори², духовници и църковни йерарси, почти връстници, които са се срещнали в Света гора; значението на тяхното дело, което се ситуира не само на фона на българската и сръбската историографска традиция, но със своето влияние начертава нови пътища за развој на съвременната историја на цели общества, народи и држави; и накрая – специфичната рецепција на просвештенската рационална философска мисъл – налагат приетия тук сравнителен прочит.

Паисий пръв е изразил възрожденските идеали и е бил родоначалник на новобългарската литература. Ив. Радев го нарича „първи историограф, първи социолог, философ и психолог на обществото“ и го поставя наравно с Мавро Орбини (Радев 1997: 78). Гражданското му поведение и неговият дидактизъм, както тврди Иван Шишманов, ситуират Паисий до Жан-Жак Русо (Шишманов 1936: 79). Гражданското мислене на Паисий определя неговото място като пионер на На-

² Паисий Хилендарски (1722 – 1773), Йован Раич (1726 – 1801). Раич е пристигнал в Света гора на 5.VIII.1758 г., а Паисий – през 1745 г. По пътя си от Киев Й. Раич се е отбил в Полша, а по-късно два месеца е събирал материали в Хилендар. Било му е трудно да достигне до извори за сръбската историографија (на Данило II и Хилендарският летопис). Трудностите е преодолел благодарение на Паисий, който по тоа време е бил проигумен. Паисий и Раич са се върнали заедно през Ниш и Белград до Сремски Карловци (срвн. Радойчич 1973: 186 – 187).

ционалното възраждане и на възрожденската литература³ („даровит общественик и агитатор“) (Енциклопедия 1997: 528). От своя страна в оценките на Й. Раич се подчертава неговият ранг на ерудиран историк. Приживе и дори дълго след смъртта си Й. Раич е високо ценен от сръбските книжовници и интелектуалци. Смятан е за „най-просветения сърбин на своята епоха“ („иџени Рајић“) (Деретич 1983: 178). Творбата на Раич е пример за монументалната сръбска историография, чието развитие определят работите на граф Джордже Бранкович, патриарх Паисий, преводът на *Царството на славяните* на М. Орбини, направен от Сава Владиславич Рагужински през 1722 г. (1669 – 1738)⁴, историографията на Гавраил Стефанович Венцлович, историята на сръбския народ, озаглавена *Краткое введение въ исторію произхожденія славеносербскаго народа* (Венеция, 1765) от Павел Юлинец и разработката по хералдика на Христофор Жефарович *Стематография* (1741), чак до творчеството на Захарий Орфелин⁵ и Стефан Стратимирович. Сръбската историография предпазва сърбите от външни опасности, но се развива в крак с културните промени в Европа, изминавайки пътя от ерудирания барок до просвещенския рационализъм (Самарджич 1973: 194).

И двете истории са писани по едно и също време. Тази на Паисий е през 1762 г., на Раич – през 1768, но творбата на Паисий е публикувана едва през 1844 г. (след 82 години), а на Раич, който задържал публикацията си до 1794 – 1795 г., е чакала да види бял свят цели 26 години⁶.

³ Енциклопедия на българската възрожденска литература. Велико Търново, 1997, с. 528.

⁴ Бажова-Гайдар А. П. *Русско-югославские отношения во второй половине XVIII века*. М.: Наука, 1982, с. 34, 52 – 54, 188–189, където е дадена пълна библиография. Встъпителният увод към този превод е дело на Теофан Прокопович (1681 – 1736), виден руски теолог и писател, който също като Владиславич е бил свързан с Петър Велики. Преводът на творбата на Орбини на руски език, въпреки своите недостатъци, е изиграл решаваща роля като извор за историята на южните славяни и за създаването и оформянето на сръбската и българската историография.

⁵ „Płacz Serbii“ (Венеция, 1761), „Słowiano-serbski magazyn“ (Венеция, 1768) и др.

⁶ Творбата на Раич е предизвикала жив отзвук. През 1823 г. в Буда е публикувано второто ѝ издание. От това издание два пъти са отпечатвани фрагменти, а един от тях е преведен на български език. Около 1850 г. се появява необходимостта да се направи трето издание. Творбата на този предпазлив духовник не съдържала нищо, което е можело да събуди недоверието на австро-унгарските власти. Поради тази причина историята на Раич не задоволява потребностите на крайните сръбски националисти (Деретич 1983: 70).

Контекст на творбите и техният резонанс

Мирните договори, подписвани след войните между Австрия и Турция (Свищов 1791, Карловац 1699 и др.), дават началото на нова епоха, в която се усеща краят на Османската империя. От края на XVII в. и през първите десетилетия на XVIII в. на Балканския полуостров разцъфтява мечтата за обществени, политически и икономически промени.

Творбата на Паисий Хилендарски, от една страна, израства от средновековната традиция – монистическа и религиозна, но преди всичко – и това е втората важна черта – внася нови идеи, които поставят нейния автор начело на възрожденската епоха. Концепцията за българския народ, която Паисий реализира на практика, изпълва с ново съдържание обществено-политическия живот на народа, който е предмет на важни обществени, икономически, културни и т.н. промени. Паисий е имал предшественици (Х. Жефарович), но традицията, на която е могъл да се опре, е била несравнимо по-бедна от достъпната за Раич. Българските изследователи акцентират по-скоро върху аспектите на Историята, които я свързват с бъдещи тенденции и с българската литература и нейното развитие (Радев 1997: 80). Историята на Раич е публикувана след мирния договор в Свищов (1791), когато в земите на южните славяни и в Австрия са се появили надежди за по-добро бъдеще. Във войните на Сърбия с Турция между 1683 и 1815 година се е създала новата визия за бъдещето, пример за която е била силата и традицията на средновековна Сърбия. Както творбата на Паисий, така и историята на Раич изпреварват времето си, дават началото на нова епоха, бидейки „уроци по патриотизъм“ (Радев 1997: 79). Творбата на Раич веднага се е превърнала в най-достоверния фундамент за възраждането на народа, в извор на исторически сведения по време на сръбските въстания в периода 1804 – 1815 г., в своеобразен „буквар по патриотизъм“, учебник по възраждане на сръбската държава (Самарджич 1977: 40). Паисий и Раич живеят в особено време, когато „вярата в бъдещето, която се основава върху съзнанието за славното минало, е била необходимост“ (Радев 1997: 81). Това се забелязва особено добре в Сърбия, защото от публикацията на историята на Раич (1794 – 1795) до „сръбската революция“ (1804 – 1815)⁷ из-

⁷ След въстанията, избухнали в периода 1804 – 1815 година Сърбия възстановява своята независимост, чиито обхват периодично се разширява. На чело на първото сръбско въстание (1804 – 1813), насочено против еничарите застава Георги Петрович (по прякор Карагеорги). Второто сръбско въстание (1814 – 1815) е насочено срещу Високата Порта. Това въстание оглавява Милош Обренович, който

минава кратък период от време. Революционната борба, чиято цел е бъдещето, е била неразделно свързана с миналото, славното минало, което е основа за всякакви бъдещи планове. Раич и Паисий са се превърнали в източници на знание, което дава смелост. Нито един от останалите историци, а особено чуждите историографи, не е бил в състояние да създаде такава творба в това особено време на прелом между XVIII и XIX век (Самарджич 1997: 204).

Характеристика на творбите

Паисий е известен преди всичко като автор на *История словено-болгарская*, Раич е най-продуктивният сръбски възрожденски писател, автор освен на *Историята*, на епоса *Бој змаја с орлови*, на драмата *Трагедија цара Уроша*, на няколко тома светска и религиозна поезия (*Во споминанију смрти* и *На господскија празници*). За разлика от Паисий Раич представя историята на своя народ в контекста на историите на останалите славянски народи, като набляга на историите на южните славяни. Спазвайки повелите на късния Ренесанс и подчертавайки връзките на сърбите с руските славяни не само като най-многобройна група, но и с Русия като майка на славянската идея (Самарджич 1997: 197), той се стреми да покаже на преден план историята на сърбите и руснаците. Контекстът в първия том на неговата история, който представлява лекция по обща история на славяните, е изключително широк. По време на работата си обаче Раич променя своите критерии и показва сръбската история като най-силно свързана с българската и хърватската. Тази историографска концепция свързва Раич с неговия именит предшественик – граф Джордже Бранкович, чието дело е било основен извор, от който Раич е взимал дори и цели фрагменти (Скерлич 1967: 67). Раич до голяма степен се е доверил на сръбските исторически извори, които преди това не са били използвани подобаващо и е познавал работите на множество сръбски историци и други писатели: Данило, св. Сава, Стефан Първовенчани, Дометиан, Теодосий, Константин Философ, Цамблак и др.⁸ Славянофилските настроения на Раич са намерили израз и във формулировката на заглавието,

по-късно става първият княз на Княжество Сърбия (а от 1817г. – наследствен монарх).

⁸ Важно е значението на текста на Захарий Орфелин (1726 – 1785) *Žitije i slavna djela gosudarja imperatora Petra Velikago*, публикувана във Венеция през 1772 г. Посочените тук творби показват сръбската история в рамките на историите на други славянски народи и преди всичко на Русия като потенциална застъпничка и люлка на идеята за панславизма.

където етнонимът „българи“ е на първомясто и чак след него са изброени писателите на „сърбите и хърватите“ (Симеунович: 2002, 158 – 159).

Разликите между творбите на Раич и Паисий са много. В сравнение с ерудираното дело на Раич Паисий създава наратив, който Радев нарича „художествено-публицистичен“ (Радев 1997: 80). Подобно е мнението и на П. Динеков, посочил двете основни парадигми, в които е поместен наративът на Паисиевата история – познавателен и патриотично-публицистичен, подчертавайки жанровия характер на творбата, който определя като „публицистичен“ (Симеунович 2002: 81). На фона на дамаскинската литература делото на Паисий е ясно ориентирано към бъдещето и народа и е със светски характер. Въздейства на читателите със свята фактология и емоционално послание. От своя страна Пикио определя характера на делото на Паисий като междинен между политическа и културна творба (Радев 1997: 81). Паисий модифицира средновековната традиция за исторически разказ, задължаваща летописеца да започне от началото на съществуването на света: „От целия славянски род най-славни са били българите“. Паисий разказва библейската история така, че да представи историята на българския народ. Обратното – Раич скъсва със старата традиция, която повелява началото на наратива да представя историята на католическата или православната църква, и пише за ранната история на славяните изобщо. Изяснява принципите на монархията и републиката, обсъжда историята на правото, изнасяйки лекция, в рамките на която обществото е видяно като жив организъм. Основната цел и на двамата писатели е да представят историята на българите и сърбите с нейните патриотични мотивации.

Паисий и Раич експонират мобилизиращата функция на своето дело, от което по онова време е имало огромна нужда. „Четете и знайте – казва Паисий, – за да не бивате подигравани и укорявани от други племена и народи“ (с. 14). И Паисий, и Раич са знаели, че историческото съзнание е в основата на националния идентитет. „Ти, българинно, не се мами – настоява по-нататък Паисий, – знай своя род и език и се учи на своя език!“ (Паисий Хилендарски 1981: 14).

Й. Раич критикува тенденциозните и нелоялните към сърбите историографии, написани от автори, които не са от сръбски произход. По същия начин и Паисий обръща внимание на съревнованието между народите и държавите в региона, което вреди на българите: „Но виж, неразумни, от гърците има много народи по-мъдри и по-славни. Остава ли някой грък своя език и учение, и род, както ти, безумни,

оставяш и нямаш никакви придобивки от гръцката мъдрост и изтънченост?“ (Паисий Хилендарски 1981: 14). Паисий живо е участвал във вътрешнорелигиозните спорове на православния свят, а споровете с гърците и сърбите са били дори една от основните причини за създаването на неговата творба. При това Паисий се е съсредоточил единствено върху българската история (но може би не бива да се забравя онази част в Историята на Паисий, посветена на сръбската история), България и българите, реализирайки по този начин един вид национален ексклузивизъм. Раич от своя страна е избрал противоположната посока. Като привърженик на православната толерантност той е реализирал своето намерение да създаде ненаписаната до този момент история на народите, между които съществуват тесни връзки, за да могат те не само да се разбират по-добре, но и за да служат като добър и положителен пример (Симеунович 2002: 152).

Паисий и Раич защитават своите сънародници по всички възможни начини, а апотеозът на миналото цели да разбуди, усилва и утвърди патриотизма. Представянето и експонирането на минало, което е славно и което със своето далечно начало и величие може да придаде блясък на съвременното, се превръщат във важна повеля за идните поколения.

Дискурсът на Раич се простира между научния наратив на Просвещението и ретроспективния размисъл върху собственото минало, който събужда надежда и дава кураж. Както Паисий, така и Раич значително са повлияли на своите съвременници и на следващите поколения в областта на изграждането на национално съзнание, а също така и в опознаването на собствените сили и възможности, които са в основата на бъдещото развитие на независими държавни организации.

Много възрожденски книжовници са длъжници на Паисий: от Софроний, Замбин, Некович, Неофит Рилски, Петър Берон, Неофит Бозвели и В. Априлов чак до Левски (Симеунович 2002: 153). Въпреки множеството слаби страни, които са резултат от методологическите недостатъци на работата на Раич, неговата история е един от основните извори на историческо знание за поколения сърби чак до втората половина на XIX век. Както твърди Йован Скерлич, сред читателите на тази история са поколения политици, които са търсили в нея политически идеи, аргументи и примери, а също и поколения писатели, които откривали в нея литературни мотиви и вдъхновение (Скерлич 1967: 70). Съвременният сръбски литературовед пък квалифицира езика, стила и идеите в историята на Йован Раич като анахронични (Деретич 1983: 180). Езикът на Раич е бил труден и на някои

места неразбираем, защото авторът е използвал неговата славяно-сръбска редакция, за която Вук Караджич е казал, че „този език не е нито сръбски, нито славянски“ (цит. съч.).

Рационалистични и просвещенски програми

В епохата на рационализма балканските народи приемат просвещенско-дидактична програма, за да преодолеят своето културно изоставане. Както българите, така и сърбите през периода на XVIII и XIX век успяват да дадат тласък на своята култура, да изградят съзнание за собствената си история, специфика и пространство. Сръбската революция от 1804 – 1815 година потвърждава и въплъщава това съзнание (Самарджич 1976: 30 – 31). Подобен ефект имат и по-късните въстания и народоосвободителни борби в България.

Посланието на творбите и на двамата писатели се корени в общата за тях християнска етика и философия, но у Паисий и Раич акцентите са поставени различно. Просвещенският характер на техните творби се проявява в гражданската и духовно-дидактическата им програма. В духа на просвещенските идеи Паисий и Раич смятат, че техният труд ще подтикне читателите към добри дела, а в съответствие с православната доктрина вярват, че трактатите им ще засеят зърното на любовта и съгласието и че ще направят читателите си „честни хора и добри християни“ (Симеунович 2002: 152 – 153). В делото на Паисий и Раич политическото и патриотичното послание са тясно свързани с християнската етика. Просвещенската програма и у двамата писатели означава вяра в това, че науката може да отстрани човешките недостатъци и да развие добродетелта. Раич и Паисий са се заблуждавали, че благодарение на науката от душите на сърбите, българите и останалите славянски народи могат да се изкоренят такива черти като свадливост, невежество, липса на дисциплина, беззаконие, нетолерантност, липса на солидарност, егоизъм. Вярвали са в общество, в което главна роля играе не политическата сила, а моралността, в резултат на което това общество се управлява от вярата, любовта, честността, трудолюбието и знанието (Симеунович 2002: 143).

Спецификата на Паисиевия наратив ситуира работата му в рамките на ежедневните медитативни практики с изразителен публицистичен и емоционален характер (Радев 1997: 82), при което човекът, дефиниран в духа на рационалната философия на Лок и Хюм и според християнската етика, е главна тема на размислите на Паисий. Докато ерудираната творба на Раич може да се характеризира по-скоро като историко-философски трактат, понеже не само засяга причините за

изгубване на свободата, но също така и представя определена визия за обществото. Раич е привърженик на идеята за божия промисъл, въдворяващ хармония между съществата, които Бог е дарил с живот.

Й. Раич гледа на организацията на обществото като на система от взаимни задължения, които се възлагат по принципа на взаимно съгласие и разделение на труда. Той приема йерархична перспектива на огледа (отгоре надолу), т.е. от царската власт като връх на обществената пирамида през властта на църковните йерарси, съдебната власт и накрая – изпълнителната власт. Всички тези брънки заедно и поотделно изпълняват божия промисъл (Симеунович 2002: 153). Тази концепция за обществото и държавата, разбирани като жив организъм, е близка до възгледите на Т. Хобс, представени в неговия *Левитан*⁹.

Паисиевият човек на „чувстващото сърце“

Образът на героя на Паисиевия наратив е създаден от три философски, светогледни и естетически течения: фолклористично, библейско-афористично и рационално-сантиментално. Паисий е тясно свързан със своя читател. Обръща се към него, използва различни наративни регистри, представяйки своята емоционална ангажираност, изпадайки в патетика или възмущение. Разнообразните епитети („народе български“, „славни дела“, „мъдри гърци“, „силни римляни“), полемичният патос, реторичните обръщения, непосредствените обръщения към читателя, емоционалната ангажираност и използваните стилистични фигури са оръжието в ръцете на защитника на просветенските идеи. Паисий е имал за цел да възпитава и е възнамерявал да възпитава целия народ. Неговата оптимистична представа за света и особено изпълненият с надежда и доверие образ на бъдещето на България са двойно мотивирани. Паисий дълбоко вярва, че Провидението бди над съдбата на България и в миналото вече е гарантирало благоденствие за народа на тази държава. Второ, неговата вяра в щастieto и успеха на „простия българин“ („орача, копача“) е свързана с

⁹ Според Томас Хобс (1588 – 1679) единственият начин да се сложи край на войната на всеки с всеки е отказът от личната свобода, направен при подписването на обществен договор, по силата на който цялата власт се предоставя на един суверен (отделна личност или колективен орган). По силата на този договор се създава общност и държава, които в противовес на възгледите на Аристотел не могат да се създадат по естествен път, а трябва да са резултат от съзнателно решение. Основната причина, водеща човека към подписването на такъв пакт е страхът, но освен него съществуват и други поводи. Държавата се ражда както в резултат на страх от мощта на дадено лице, така и в резултат на доверие към някого, за когото се смята, че е в състояние да осигури грижа и закрила.

приетата от него сантиментална концепция за човека. Перспективата на „гласа на чувстващото сърце“ означава обръщане към света, навън, проникателно наблюдение на ситуациите и хората и емоционална отзивчивост към наблюдаваното. Ключовите характеристики, с помощта на които Паисий дефинира човека, са природа, чувство, сърце и добродетел. Припознаването на чувствата като първично умение на човека, като проблем на човешката природа произхожда от философската традиция на Лок и Хюм. Паисий дефинира човека от психологическа, интроспективна и сенсуалистическа гледна точка, но това винаги означава идеализация на българина и България. Категорията патриотизъм не е определяна с помощта на система от граждански задължения, а чрез постулата за развитие и усъвършенстване на собствената чувствителност. Противниците и враговете на България са описани чрез отрицание на тези характеристики, затова те са „жесток и див“ , „подли и вероломни“ , „хитри“ и т.н.

Държавата на хармонията на Раич

По начин, характерен за историографията от XVIII век, развитието на тази дисциплина определят не научната методология, а идеите и концепциите за смисъла на историята. (Трябва да вземем предвид и факта, че просвещенските си идеи Раич е заимствал от своите преподаватели от Киевско-Могилянската академия, където все още, особено в областта на историята, не е бил изработен репертоар от научни методи за историографски изследвания.)¹⁰

На практика Раич подчинява своите просвещенски идеали на практическата нужда от национална историография, а дейността си ограничава до изследване, хронологическо подреждане и представяне на критически анализи на исторически извори. Авторските коментари на Раич са предпазливи, внимателни, рядко – за разлика от тези на Паисий – са направени с вдъхновение и фантазия. Предпочитал е вместо него да говорят историческите извори, които цитира обширно, а понякога дори и в цялостен вид. Вследствие на този подход ограничава своята роля до коментари и бележки, свеждащи се до най-основна критика на историческите извори и определяне на тяхната

¹⁰ Теофан Прокопович (1681 – 1736), православен архиепископ и управник в империята, ректор на Киевско-Могилянската академия, един от основателите на Руската академия на науките, писател, познавач на историята на църквата, смятан за най-просветения човек в своята епоха и пръв съветник на Петър Велики в областта на църковните реформи, е бил учител на Й. Раич. Той е бил привърженик на просвещенския абсолютизъм и на царските реформи.

надеждност. Като рационалист Раич силно е вярвал в разума, благодарение на който може да се достигне до истината, защото единствената и крайна цел на рационалиста е истината (Самарджич 1973: 199).

В своята работа Раич е заменил правилата за методически подход със славянофилски и православнофилски тенденции, а също и с привързаност към сръбската историография. Като рационалист с лекота се е отказал от авторитета на фолклорната устна история, която е смятал за дейност, присъща на неразвитите общества. А като теолог не е могъл да съгласува – в тогавашната епоха на обновление на православната догматика – посланието на фолклорната етика с етиката на догматичната християнска религия.

ЛИТЕРАТУРА

Деретич 1983: Deretić, J. *Istorija srpske književnosti*. Beograd, 1983.

Енциклопедия 1997: *Енциклопедия на българската възрожденска литература*. (Отг. ред. Ив. Радев). Велико Търново, 1997.

Паисий Хилендарски 1981: Paisij Chilendarski. *Słowianobułgarska historia*. Przełożył oraz wstępem i przypisami opatrzył F. Korwin-Szymanowski. Warszawa, 1981.

Радев 1997: Радев, Ив. *История на българската литература през Възраждането*. Велико Търново, 1997.

Радойчич 1973: Radojičić, N. Jovan Rajić. // *Srpska književnost u književnoj kritici. Od baroka do klasicizma*. Priredio M. Pavić. Beograd, 1973.

Самарджич 1973: Samardžić, R. Položaj Jovana Rajića. – *Srpska književnost u književnoj kritici. Od baroka do klasicizma*. Priredio M. Pavić. Beograd, 1973.

Самарджич 1976: Samardžić, R. *Pisci srpske istorije*. Beograd, 1976.

Симеунович 2002: Simeunović, D. Politička misao Jovana Rajića. // *Naučni skup Jovan Rajić, istoričar, pesnik i crkveni velikodostojnik*. Novi Sad: SANU, 2002.

Скерлич 1967: Skerlić, J. *Istorija nove srpske književnosti*. Beograd, 1967.

Шишманов 1936: Шишманов, Ив. Паисий и Русо. // *Денница*, 1936.

Превод от полски: Адриана Ковачева